

Augustus 1856: George ten Berge tekent hunebedden bij Schoonoord, Noord-Sleen en Rolde

J.A. Bakker

*In herinnering aan
Prof. dr. Johan Quirijn van Regteren Altena
(1899-1980)¹*

Door Van Giffens restauraties van bijna al onze hunebedden in de jaren 1930-1970 is de toestand waarin zij voordien verkeerden alleen nog door zijn documentatie uit 1918 bekend (Van Giffen 1925-1927). Ook kan men oudere afbeeldingen bekijken. Dat is aantrekkelijk, vooral als zij zijn vastgelegd door een kunstenaar van het kaliber Bernardus Gerardus ten Berge. In dit artikel staan vier door hem gemaakte tekeningen van hunebedden centraal.

B.G. ten Berge

Schilder, tekenaar en lithograaf Bernardus Gerardus ten Berge, roepnaam George (1825-1875), woonde zijn hele leven in Alkmaar. Daar en in de omgeving van Bergen en Heiloo schilderde hij stadsgezichten, stalinterieurs en weidse landschappen à la Pieter Gerardus van Os (1776-1830) en diens leerling de zeer beroemde en invloedrijke vee- en landschapsschilder Jan van Ravenswaay (1789-1869),² van welke laatste zijn Alkmaarse leermeester en zwager Pieter Plas (1810-1853) in 1835-1836 in Hilversum les had gekregen.³ Ten Berges historische belangstelling kan blijken uit de oudst bekende afbeelding van de Sint Adalbertusput bij Egmond⁴ en een schilderij van de Ruïne van Brederode. Het Stedelijk Museum Alkmaar bezit een mooie collectie van zijn werk. Behalve een tijdelijk verblijf in Amsterdam in 1852, lijkt Ten Berge Alkmaar en de naburige duinstreek weinig verlaten te hebben, al moet hij gezien een riviergezicht, ook aan de Veluwzoom gewerkt hebben.⁵

Een belangrijker uitzondering op zijn gebondenheid aan Alkmaar is dat hij in augustus 1856 in het zuidoosten van Drenthe werkte, waar hij minstens drie hunebedden, het kerkhof van Zweeloo en een belommerde plas te Westerbork tekende. Zweeloo, waar hij waarschijnlijk verbleef, was bij de 19de-eeuwse kunstenaars zeer geliefd. Waarom de dertigjarige Ten Berge naar Drenthe trok, is onbekend.

Zoals gezegd maakte Ten Berge zeker twee tekeningen in Drenthe die niets met hunebedden te maken hebben:

(a) *Wester Bork 13 aug. 1856 B. G. ten Berge* staat op een tekening met een aantal eiken en links vooraan een waterplas. Linksachter ziet men het pannendak van een huisje, ervoor dalen een vrouwtje en vier stuks jongvee naar het water af. Penseel, bruin en grijs gewassen over zwart krijt, in potlood⁶ omkaderd, 35,7 x 46,6 cm.⁷

(b) Op 21 augustus 1856 tekende Ten Berge *Op het kerkhof te Zweelo in Drente / 21 augustus 1856 – B. G. ten Berge* (aquarel, zwart krijt, potlood, 37 x 44 cm). Op de tentoonstelling van levende meesters in Groningen in 1858 exposeerde hij deze tekening als *Op een kerkhof – herinnering aan Drenthe* (Sanders 2001, 28).⁸

Ten Berges hunebedtekeningen

Ten Berge koos zeker driemaal een hunebed als onderwerp. Het betreft de hunebedden Schoonoord (D49), Noord-Sleen-N (D50) en Rolde-Z (D18). Ik behandel ze hieronder in de genoemde volgorde.

Schoonoord (D49)

Om de in augustus 1856 gemaakte tekening van Ten Berge op waarde te kunnen schatten, is het goed om de geschiedenis van dit prehistorisch grafmonument te kennen.

Het bestaan van hunebed D49 is pas in 1818 gedocumenteerd. De *Franse Kaart* uit 1811-1813 tekende ter plaatse een U-vormige dekzandrug, maar geen hunebed.⁹ Dominee Nicolaus Westendorp besprak in 1812 en 1815 een sprookje over deze plek, maar is daar niet gaan kijken en wist nog van geen hunebed. Dit veranderde toen de Schultes Lodewijk Abrahamy (van Zweeloo maar tijdelijk ook van Sleen) op 29 december 1818 aan de Gouverneur van Drenthe berichtte:

‘... Het derde [hunebed D49 ligt] een half uur van de eersten [D50 en D51], vlak op het veld kort bij den weg, welke loopt van Sleen naar Schoonlo, het ligt ook oost en west, de zijdstenen staan tien voet van elkander, het is twee en dertig voet lang, op elke zij staan zeven, en op elk eind een steen, het staat op een hoogen berg, zij zijn alle onbeschadigd.’ (Oldenhuis Gratama 1887, 232).

D49 lag dus op een hoge heuvel, was oost-west gericht, had zeven paar zijstenen en twee sluitstenen, was 9,40 m lang en van binnen 2,95 m breed, dekstenen waren er blijkbaar niet en de 16 staande stenen waren onbeschadigd. Westendorp, die de Gouverneur gevraagd had deze enquête naar de oudheidkundige monumenten in Drenthe te houden, nam dit bericht over in de tweede druk van zijn studie over de hunebedden (1822, 53-54).

In 1847 tekende L.J.F. Janssen dit hunebed. Janssens schematische plattegrond (1848, tabel) geeft een hunebed van zes jukken en twee sluitstenen weer, waarvan drie zijstenen en een deksteen ontbraken.¹⁰ Dus opnieuw 16 stenen. Het hunebed was 12 m lang en 2,5 m breed. De grootste steen mat 1,5 x 1 x 0,5 m. ‘Dit Hunebed draagt den naam van *papelooze kerk*.’ Hij noemde dus het hunebed zelf zo, in tegenstelling tot Ten Berge en Westendorp, die de hoogte eronder zo noemden.

Eind 1861, zes jaar nadat Ten Berge dit hunebed getekend had, is er tussen de grote stenen intensief naar kleinere gegraven:

‘Onlangs werd te Assen een hunebed, bekend onder de naam *papelooze kerk*, ter wegruiming verkocht. Bij aanvankelijke opening levert het menig opmerkelijk verschijnsel op. Op eene kleine hoogte bevindt zich een regthoekig grondvlak van het Oosten naar het Westen,

ter lengte van 7 Ned. El en ter breedte van ca. 4 el, regelmatig bevoerd met kleine keyen; op dezen vloer, die in den vasten bodem ligt ontwaart men eene laag geklopte flint of veldsteen, ter dikte van 3 palm, vermengd met zand en met eene menigte kleinere en grootere scherven van gebroken urnen of potten, licht- of donkergeel gekleurd en meest alle met ingesneden beeld-, lof- of bloemwerk versierd. Het hunebed bestaat uit 22 ongefattoeneerde steenklompen, welker inhoud op 50 kub. Ellen of lasten, ter gewigt ieder van 4000 pond geschat wordt. Ingevolge aanschrijving van den commissaris des Konings is het werk voorloopig gestaakt.¹¹

De beschrijving in dit bericht van vloer, vondstenlaag, de scherven daarin en hun versieringen maakt een zeer deskundige indruk en komt precies overeen met de bevindingen van latere hunebedonderzoekers (Lukis 1878;¹² Holwerda 1913, 1914; Van Giffen 1925-1927). Alleen de opgegeven maten van de hunebedvloer, 7 x 4 m kunnen niet juist zijn. De kamervloer van D49 mat ca. 10,45 x 2,0 m in 1961 (Van Giffen 1969, fig. 2), dus 21 m², of 9,45 x 2,25 m in 1918 (ibid. fig. 1), dus 21,30 m². Blijkbaar is de ruimte tussen de draagstenen en een strook buiten het hunebed doorgespit op zoek naar nog resterende muurstenen plus de vloerstenen van de ingangspartij; dat het hunebed gebouwd was op een continue keienvloer was een misvatting.¹³ De vloerlengte werd daarentegen veel te kort ingeschat. Helaas is onbekend wie de ‘aanvankelijke opening’ zo precies beschreven heeft. Beschrijvingen van een kelderstratigrafie waren toen immers nog weinig gepubliceerd¹⁴ en hoewel Westendorp (1815, 1822) de versiering van het hunebeddenaardewerk beschreven had, lijkt het of de onbekende rapporteur met zijn originele woordkeus goed naar de gevonden scherven heeft gekeken.¹⁵

De gebeurtenissen waren een schending van de Resolutie van Drost en Gedeputeerde Staten der Landschap Drenthe van 21 Juli 1734. Deze verordening was in 1734 uitgevaardigd toen na een catastrofale aantasting door paalwormen van de houten schuttingen voor onze wierdijken in zout en brak water, in 1730-1732 (Bakker 2012), de zeedijken acuut met steen bekleed moesten worden en er plotseling een ware jacht op stenen in Drenthe was uitgebroken, waarvoor allerlei soorten grensstenen en hunebedden niet veilig waren. Aan Johan Picardt (1660) is het m.i. te danken dat

Fig. 1. Hunebed D49-Papeloze Kerk. Aquarel van B.G. ten Berge, 22 augustus 1856; collectie erven J.Q. van Regteren.

het Drentse landsbestuur toen ook de hunebedden beschermd heeft. In gloedvolle bewoordingen had hij immers betoogd dat de hunebedden tot Drenthes belangrijkste eigendommen behoorden. En tot ver in de 19de eeuw kende de Drentse elite zijn Picardt! Aangaande de hunebedden is deze Resolutie later herhaaldelijk door nieuwe verordeningen bekrachtigd of geactualiseerd¹⁶ en aan deze *derde monumentenwet ter wereld* danken wij dat er überhaupt nog 52 hunebedden in Drenthe bewaard zijn. Het ging weliswaar hoofdzakelijk om de grote stenen, maar het graven naar kleine stenen of oudheden was eveneens verboden. De Drentse autoriteiten letten echter vooral op de grote stenen. Zo werd er in de 19de eeuw, toen er stenen voor wegverharding met steenslag¹⁷ gezocht werden, ijverig in en om de meeste hunebedden gegraven. Bovendien zou hun eenzame ligging nauwelijks handhaving van een absoluut graafverbod toegelaten hebben. Men sloeg zelfs stukken steen van de dek- en zijstenen af.

De autoriteiten huldigden in 1861 kennelijk deze opvatting, maar stopten het graven wel. Alleen een laag kleine vlinten was weggegraven en de grote stenen waren nauwelijks verplaatst. De eigenaar achtte het hunebed 240 gulden waard. Op 26 november 1861 noteerde de Commissaris des Konings (CdK), Jan Arend Godert baron de Vos van Steenwijk:

‘Proces-verbaal naar officier van Justitie. Opgemaakt door de veldwachter, het delven van kleine stenen door zekere Pieter Keizer. Hij beweerde, niet zonder grond, dat hij de eigenaar van het hunebed was en [de officier] legt dientengevolge het stuk als onvatbaar voor vervolging ter zijde. Hij is op de gedachte gekomen of Keizer niet vervolgd kan worden op de Resolutie van 1734. Acht het niet onmogelijk dat er alsnog een straf zou worden uitgesproken. Voorkeur voor onteigening van de hunebedden ten algemene nutte. Liever nog algemeen reglement tegen beschadiging en vernieling. Officier wil een afschrift van de Resolutie van 1734.’¹⁸

De laatste zin laat zien dat de manier waarop de hunebedden afdoend beschermd konden worden volop in discussie was.

Op 4 november 1867 bericht de burgemeester van Sleen, in een lange brief aan de CdK o.a.:

‘In het veld tusschen Schoonoord en Noord-Sleen in deze gemeente, ligt een hunebed genaamd de Papeloze Kerk in eigendom toebehoorende aan Mej. Oldenbandringh te Oosterhesselen. Voor een paar jaren heeft men pogingen gedaan dit hunebed te vernielen door de steenen, die nog al iets waard zijn, weg te voeren, doch is, door tijdige tusschen komst, die vernieling grootendeels voorkomen. Voor een paar dagen werd ik echter bij toeval gewaar, dat men te Schoonoord weder gelijk plan had en hoogstwaarschijnlijk aan de uitvoering reeds, op dat moment, doende was. Ten einde het hunebed ook nu te behouden heb ik oogenblikkelijk de gemeente-veldwachter en een rijks-veldwachter erop afgezonden en deze last gegeven om, zoo men met de vernieling bezig was, dit te verbieden en voorts dadelijk proces-verbaal op te maken.

De uitslag van deze poging is ook nu bevredigend geweest. Slechts van één steen [D2] was een stuk afgekapt en hoewel de politie tot dusverre niet heeft kunnen opsporen, wie dit gedaan heeft, is het toch waarschijnlijk dat hiervan meer aan ’t licht komt.

De waarde der groote steenen zal ligtelijk weer oorzaak worden, dat men opnieuw begint, en het is daarom dat ik mij de vrijheid veroorloof UHoogEdGestr beleefdelijk in overweging te geven of het niet zijn nut zoude kunnen hebben dat de Rijksveldwachter in de environs, van hooger hand, op deze aangelegenheid in ’t algemeen opmerkzaam werd gemaakt en aanbevolen op het ongeschonden bewaard blijven van zulke oudheden toe te zien, daar naar mijn bescheiden meening de voortdurende goede staat der voorwerpen daardoor zoude winnen –

in allen gevalle heb ik het van mijn plicht geacht UHoogEdGestr van het hier gebeurde kennis te moeten geven, wat ik de eer heb bij deze te doen.
De burgem. v. Sleen.¹⁹

In november 1867 zou het College van Gedeputeerde Staten van Drenthe L. Oldenhuis Gratama's voorstel, de hunebedden door de provincie te laten verwerven, afstemmen, maar toen hij in 1868 in zijn adres aan GS als *Open Brief* publiceerde, ontstond er landelijk een golf van sympathie bij de pers, de Akademie van Wetenschappen en de politiek. De Minister van Binnenlandse Zaken stelde geld voor aankopen en restauraties beschikbaar en instrueerde de CdK zich hiervoor in te zetten. De in 1868 benoemde CdK, Joan Lodewijk Gerhard Gregory (1808-1891) zette zich hiervoor met veel succes in. In 1871 is hunebed D49 door het Rijk gekocht en bleven de grote stenen verder ongemoeid. Intussen ging de erosie van de wanden van een grote keiendelverskuil tussen de stenen van het hunebed verder en een aantal grote stenen viel erin. De Asser griffier J. van der Veen Azn beschreef D49 in 1878 als een krater met 18 grote stenen.²⁰ Dit is ook de toestand waarin Van Giffen dit hunebed in 1918 aantrof (Van Giffen 1925-27, atlaspl. 103-104): de meeste draagstenen waren er nog, maar verscheidene lagen los in die krater. Hij telde 14 grote stenen.²¹ Na opgravingen in 1958 en 1959 zou Van Giffen D49 als demonstratieobject restaureren, waarbij een aantal grote stenen van elders gehaald is (Van Giffen 1961, 1969).²²

(c) Op 22 augustus 1856 werd hunebed D49 door Ten Berge getekend (fig. 1).²³ Rechtsonder staat in potlood *22 aug 1856 / B. G. ten Berge / een Hunnebed, een uur ten oosten / van Zweelo - op de Zoogenaamde / papeloze Kerk -*.²⁴ De tekening meet 43 x 23,2 cm en is geaquarelleerd in licht- en donkerbruin en grijs-zwart en later gehooft in potlood. We zien het hunebed vanuit het zuiden. De schim van een man met bolhoed en stenen pijpje, achter de stenen, is vluchtig met bruine verf gepenseeld. Met elke hand leunt hij op een korte stok. Op de hoogte bij het hunebed ziet men vijf Drentse heideschappen, een lammetje en een ram met de karakteristiek gekrulde horens. Links op de achtergrond staan twee schaapherders, de linker met een korte staf, een schaapskudde is daar vluchtig aangegeven. Aan de licht gebogen getekende horizon steekt rechts de toren van Borger omhoog op 11,5 km afstand, en links op 20,5 km die van Rolde. Een golflijntje in potlood tussen deze toren en de man met bolhoed suggereert enig geboomte. In de kale hei ligt het hunebed op een lage heuvel, die volgens Ten Berge *papeloze Kerk* heette. Dekstenen ontbreken. Van de veertien in 1918 door Van Giffen gekarteerde stenen (Van Giffen 1961, fig. 8; 1969, fig. 1)²⁵ ziet men er tien, in volgorde van hun toppen van links naar rechts SL1, Z2', Z3', Z2, Z4', Z3, Z4, Z5, Z6 en rechts vooraan Z5'. Deze mooie tekening is ook van documentaire waarde omdat het hunebed vijf jaar later zwaar beschadigd zou worden en de tekening van L.J.F. Janssen uit 1847 minder duidelijk is.

Noord-Sleen-N (D50)

Op 29 december 1818 beschreef Lodewijk Abrahamy, schultes van Zweeloo (en tijdelijk ook van Sleen) hunebed D50-Noordsleen als volgt (Oldenhuis Gratama 1887, 232):

'Het tweede [hunebed bij Noordsleen, D50] kort bij het eerste ligt oost en west, de beide [rijen] zijsteen en staan tien voet van elkander, op elke zij staan acht, waar nog vijf er dwars over heen liggen en op elk eind staat een, op het oost end staat er een zeven voet boven den grond, rondom heen en wel op een afstand van tien voet liggen nog vijftien steenen, die bijkans heel in den grond zijn.'

Fig. 2. Het oostelijk eind van hunebed D50-Noord-Sleen vanuit het noordoosten. Aquarel van B.G. ten Berge, 24 augustus 1856; Museum Boijmans Van Beuningen.

De zeven voet boven de grond staande steen was deksteen D7, die dus 2,0 à 2,1 m omhoog stak. Dat deed hij ook nog in 1918 (Van Giffen 1925-1927, atlaspl. 105-106). Dat de twee rijen zijstenen 2,95 m (10 voet) van elkaar lagen, klopt wel ongeveer. Van Giffen mat in 1918 zeven afstanden tussen de zijstenen variërend tussen 2,38 en 3,75 m, gemiddeld 2,80 m. Die afstand ligt iets dichter bij 10 dan bij 9 voet en Abrahamy rondde zijn maten op voeten af en nam misschien de afstanden tussen de toppen van de zijstenen. Van Giffen (1925-1927, deel I, 126, noot 1) concludeerde:

‘Blijkens het rapport van den Schultes van Zweeloo en Sleen, L. Abrahamy, bestond deze toestand reeds zoo in 1818, alleen waren er toen nog enkele kranssteenen meer. Genoemde Schultes geeft nl. 15 op [...]’

Dit verschil berust echter uitsluitend een interpretatiekwestie, want Van Giffens plattegrond (atlaspl. 106) toont 16 stenen rond het hunebed: de kransstenen Ra-Rk, Ra', Rd', Re' en twee 'losse stukken van dubieus karakter', gemerkt '?'. Abrahamy heeft blijkbaar de zware losse stukken meegerekend en een nauwelijks boven de grond uit stekende kranssteen (Ra' of Rd') niet gezien. Uit alles blijkt Abrahamys rapport over dit hunebed bijzonder nauwkeurig te zijn geweest.

(d) Op 24 augustus 1856 tekende Ten Berge het oostelijk uiteinde van het oost-west gerichte hunebed D50 vanuit het noordwesten (afb. 2), met rechtsonder in de hoek het opschrift (pen en bruine inkt) *Hunnebed te noordsleen / een uurtje ten oosten / van Zweeloo 24 aug. 1856. / B. G. ten Berge*. 'Penseel in bruin, bruin en grijs gewassen, over zwart krijt' (Van Dam 2007, CD). Iets bruiner dan (e), alleen de zo opvallend omhoog stekende deksteen (D7) is grijs-zwart, 40,2 x 21,4 cm, daarbij is rechts een 7,5 cm brede strook aangeplakt. Afgebeeld zijn v.l.n.r. de grote stenen D8, Z8, Z7, D7, Z7', Z6 en D6. Het plaatselijke reliëf maakte dat de tekenaar enigszins tegen het hunebed opkeek, zodat er op de tekening weinig van de horizon te zien was. Inderdaad was het hunebed ongeveer 5 km, 'een uur gaans', van de kern van Zweeloo verwijderd. Museum Boijmans Van Beuningen PAK 4055, in kleur afgebeeld door Van Dam (2007, CD) en Sanders (2007, 31).²⁶ De tekening is niet op

Fig. 3. Het oostelijk eind van hunebed D50-Noordsleen vanuit het zuidoosten. Aquarel van B.G. ten Berge, 24 augustus 1856; Drents Museum.

Fig. 4. Hunebed D18-Rolde vanuit het noordoosten. Aquarel B.G. ten Berge, 11 september 1856; Drents Museum.

karton gemonteerd, zoals (e). Overigens viel het grootste deel van het steengraf, de jukken 1-5, bij Ten Berge rechts buiten het beeld. De negen jaar oudere overzichtstekening van Janssen toont het hele hunebed, gezien vanuit het zuiden. Rechts steekt deksteen D7 omhoog.²⁷

(e) Hetzelfde oostelijke eind van hunebed D50-Noordsleen-N tekende Ten Berge op 24 augustus ook vanuit het oost-zuid-oosten (afb. 3; 31 x 20,7 à 20,9 cm). De zes stenen zijn grijsbruin geaquarelleerd, het gras en twee prille struikjes zijn lichtbruin, ook zwart en rood krijt zijn gebruikt. De kale, naar het midden toe iets gewelfde horizon laat geen kerktorens zien. Doordat de tekenaar nu hoger stond is de horizon bijna overal te zien, erlangs lijkt hier en daar in grijs enig geboomte gesuggereerd, rechts geaccentueerd door een golvend potloodlijntje.²⁸ De braakliggende roggeakker achter het hunebed is gelig-lichtgrijs gekleurd.

Van links naar rechts ziet men de hunebedstenen Z6, Z7, D7, Z8, D8 en SL2. Doordat (e) 9,2 cm korter is dan (d) valt deksteen D6 links buiten beeld. Zijsteen Z7 wordt door de schuin omhoog stekende deksteen D7 afgeschermd.

Op de achterkant is met de pen in bruine inkt geschreven *Fragment van een Hunnebed, te noordsleen, / bij Zweelo – 24 aug. 1856 / B.G. ten Berge*.²⁹

Rolde-Zuid (D18)

De biografie van D18 is uitvoerig beschreven (Van der Sanden 2007). Ik verwijs dan ook naar deze publicatie voor details en bespreek hier slechts Ten Berges tekening.

(f) Een fraai uitgewerkte aquarel van hunebed D18 te Rolde, met in potlood rechtsboven het opschrift *Hunnebed te Rolde 11 sept. 1856 B.G. ten Berge* (afb. 4). Gezien de datum is deze tekening na terugkeer in Alkmaar naar een schets gemaakt (tekening in roestbruine oost-indische inkt en met grijze verf gewassen, 30,2 x 42,2 cm, Drents Museum). De opgehokte korenschoven links bevestigen dat er een tekening uit de eerste week van augustus aan vooraf is gegaan, want na de rogge oogst in de laatste week van juli stonden de schoven doorgaans een week te drogen (en tot 1924 stond de rogge tot aan de hunebedstenen).³⁰ De dekstenen D6 en D7 vallen rechts buiten beeld. Dit is ook het geval bij een in 1871 door Jan Hendrik van West (1803-1881) vanuit ongeveer hetzelfde standpunt gemaakte tekening, waarmee Ten Berges aquarel goed overeenstemt.³¹

Door de reconstructie in 1873 zou het hunebed sterk van uiterlijk veranderen (Pleyte 1880-82, pl. 67), maar de mooie boom bleef tot 1984 staan (Van der Sanden 2007, 170) en jarenlang zouden foto's van het herstelde D18 met zijn prachtige boom menig boekwerk en onze treincoupés versieren.

Ongetwijfeld heeft Ten Berge in augustus 1856 nog meer tekeningen in Drenthe gemaakt, want in 1980 zag ik bij mijn rondrit met H.T. Waterbolk langs de hunebedden er een hangen in een Zuidoost-Drents restaurant, die de eigenaar voor een prikje op de Amsterdamse Noordermarkt gekocht had. Helaas ben ik de plaats van dit restaurant en het onderwerp van de tekening vergeten. Hopelijk duikt hij naar aanleiding van het verschijnen van dit artikel weer op.³²

Noten

- 1 De auteur was in 1944-1945 ondergedoken bij het gezin van prof. dr. J.Q. van Regeteren Altena in Amsterdam, aan wie hij ook zijn interesse voor de topografie van oude afbeeldingen dankt.
- 2 Een grote beschrijving van leven en werk van Jan van Ravenswaay ontbreekt nog steeds (na de mooie voorzet van Renou en Van Mensch 1987). Ook bij Ten Berge is dit het geval (Blok en Molhuysen 1914).
- 3 Tekeningen van Hilversumse schapen en koeien van Plas uit 1836: PAK 2354, 2902, 2905, 2918, 2935. 'PAK' betekent Verzameling Ploos van Amstel Knoef, afgebeeld op de CD bij Van Dam 2007.
- 4 Afb. collectie Fred Houtenbos, www.adelbertusakker.nl. In 1920 en 1924 zou Holwerda hier de plattegrond opgraven van de kapel die ca. 740 over het graf van St. Adelbertus opgetrokken was. Toen diens gebeente in 916 à 936 naar het klooster van Hallem/Egmond-Binnen overgebracht werd, veranderde de grafkuil in het koor van de kapel in een bron met geneeskrachtig water, de 'Adelbertusput' (zie o.a. Numan 2005, 125-126 en Alders en Klooster 2008). Holwerda heeft de grondslagen van de kapel goed zichtbaar in de bodem aangegeven. Men komt op deze stille plek nog steeds flessen heilzaam water halen en op 25 juni wordt hier een mis opgedragen.
- 5 De Alkmaarse archivaris en kunstenaarsbiograaf Cornelis Bruinvis, die met Ten Berge gepubliceerd had (Bruinvis 1862), schreef over hem weinig liefdevol (1905) 'Er bestaan vrij goede stukken van hem, maar toenemende onmatigheid was van schadelijken invloed op zijn werk.'
- 6 Ik kan het verschil tussen zwart krijt en potlood niet zien, en zal ze hier en daar verwisseld hebben. Van Dam (2007) spreekt van 'zwart krijt' bij Ten Berges tekeningen, waar ik 'potlood' zou schrijven. In 1856 waren conté- en grafietpotloden algemeen beschikbaar.
- 7 Museum Boijmans Van Beuningen PAK 4056 (Van Dam 2007, CD). Aan welke plas dit gezicht getekend is, kon ik niet achterhalen. Weliswaar tonen de *Franse Kaart* uit 1811-1813 en de *Atlas van Huguenin* uit 1819-1829 een ronde waterplas (dobbe) in de heide aan de oostrand van de Oosteresch van Westerbork (Versfelt en Schroor 2001, blad 13; 2005, blad 48), die op blad 205 *Westerbork* (verkend 1899, gedeeltelijk herzien 1911) van de *Chromotopografische kaart des Rijks 1:25.000* (Wieberdink 1990) als moerassige laagte is weergegeven, maar er staan geen bomen bij.
- 8 Lot 120A, veiling 2380 van Christie's Amsterdam, 8 juli 1998, www.metzemaekers.com/archief/41536.
- 9 Versfelt en Schroor 2001, blad 13. Dat Huguenin hier in 1819-1829 geen hunebed karteerde (Versfelt en Schroor 2005, blad 49), zegt niets, want hij liet ze meestal weg, en kopieerde hier de *Franse kaart* uit 1811-1813. De *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, blad Beilen, 1ste druk 1860, in 500 ex. (Van der Linden 1973, Koeman 1983, 198-200), vermeldt D49 als 'Hunnebed' zonder plaatsnaam, maar het is de vraag of men in Drenthe over deze kaart beschikte. De herdruk van 1868 was althans niet beschikbaar voor het burgerpubliek (Koeman 1983, 199).
- 10 Janssen schetste in 1847 alle besproken hunebedden in Drenthe (Drents Museum). De grote tabel in zijn *Drentsche Oudheden* (1848) geeft de plattegronden schematisch weer. Hij tekende G1-Noordlaren en 51 hunebedden in Drenthe incl. drie later verdwenen Drentse hunebedden en een dito steenkist (Bakker 2010, noot 324).
- 11 Citaat uit de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 12 januari 1863 dat eerdere artikelen in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* van 19 en 30 november 1861, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 22 december 1862 en *Algemeen Handelsblad* van 27 december 1862 samenvatte (Bakker 2010, 145-146). De overige berichten uit 1818-1865 spreken slechts van 16-18 grote kelderstenen. Blijkbaar zijn de grootste kranstenen meegemeld; in 1918 waren er acht zichtbaar (Van Giffen 1925-1927, atlaspl. 104). Tussen 1821 en 1870 was 1 *Nederlandsche El* de officiële naam voor 1 meter, 1 *Palm* voor een decimeter en 1 *Nederlandsch Pond* voor 1 kilogram. Tot in de jaren 1940 werden die termen hier en daar nog onderwezen (Bakker 1978).
- 12 Tekeningen van Drentse hunebedden, gemaakt bij de plattegronden en opstanden van H. Dryden [Society of Antiquaries, Burlington House, Londen; het Drents Archief bezit precieze kopieën van Drydens opmetingen, niet van Lukis' camera lucida tekeningen van hunebedden en vondsten].
- 13 De aaneengesloten keienvloer direct voor de ingang (3,50 x 2,5 m) die Van Giffen in 1958 aantrof is in 1861-1867 blijven zitten.
- 14 Van Lier 1760; Hofstede 1815; Boeles 1845; Janssen 1848; Van der Scheer 1848 (ook te vinden in Van Giffen 1925-1927, deel II, 9-12 en Van der Sanden 2007, 59-60).
- 15 Lucas Oldenhuis Gratama (1887) keek niet naar zulke details. Evenmin ging de Groningse medicus Dr. L. Ali

- Cohen (Meppel 1817- Groningen 1889) in zijn publicatie over de hunebedden (1844) op de aardewerkversiering in. Wie berichtte over deze zaak in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*? Kennelijk was er vooraf een kleine opgraving verricht door een anonieme geïnteresseerde. Van Giffen (1969, 8) en Arentzen (2006) geven nadere bijzonderheden, literatuur en archiefstukken.
- 16 Resolutie van Ridderschap en Eigen-erfden van 15 maart 1735; Bekendmaking van de Landdrost van 21 april 1809; Publicatie van de Gouverneur van 6 november 1819 (gereproduceerd in Bakker 1979, 168-175). Van Giffen (1925-1927, deel II, 38, noot) noemt verder nog een hernieuwing van 27 mei 1790 (afgedrukt: Van Giffen 1925-1927, deel II, 26) en provinciale verordeningen van 25 september 1846 en 28 december 1854. In de latere verordeningen werd het graven naar kleine stenen of oudheden in en om hunebedden uitdrukkelijk verboden.
 - 17 Drentse zwerfstenen werden in de 19de eeuw niet meer voor de dijkbouw gebruikt, maar voor de aanleg van macadamwegen, die met een mengsel van leem en steengruis verhard werden.
 - 18 Drents Archief CdK 0040-301493 nr. 3757, 26-11-1861 volgens een uittreksel in gedeeltelijk moderne spelling van S. Mooijman en W.A.B. van der Sanden. Op 18 september 1861 was burgemeester van Sleen, Johannes Boelken (1791-1861) overleden, die van 1862-1876 als burgemeester is opgevolgd door Willem Jan Boelken (1834-1922). Hoewel de laatste door zijn vader zal zijn ingewerkt, kan de tijdelijke vacature de CdK aangespoord hebben bijzondere aandacht aan D49 te schenken. Ook was waakzaamheid tegen lokale belangenverstrengeling geboden.
 - 19 Drents Archief CdK 0040-301492 nr. 471, 04-11-1867. I
 - 20 Op de *Chromotopografische Kaart* 1:25.000, blad 224 Zweelo, verkend 1899/1900 (Wieberdink 1990), is D49 aangegeven als 'Hunnebed (Papelooze kerk)'.
 - 21 Het aantal grote stenen wisselt nogal in de verslagen: 16 (1818), 16 (1847), 22 (1861), 18 (1878), 14 (1918), met de kransteden mee waren er 22 (1918).
 - 22 Zie ook Bakker 2010, 224 [waar '1938 and', in regel 5 moet vervallen]. Bij een rondleiding in 1960 vertelde Van Giffen ons (IPP-studenten) dat de resterende stenen weggehaald waren door aannemers van het Oranjekanaal. Vermoedelijk waren dit steenhandelaars uit Schoonoord. Het kanaal was in 1853-1857 door de Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij tot aan Schoonoord gegraven. Het was vooral bedoeld voor het vervoeren en exploiteren van turf. Tevens hoopte men dat de verkoop van zwerfkeien, die in groten getale op het Drents plateau werden aangetroffen, het nodige zou opleveren. Maar het vervoer van de keien bleek veel te duur om rendabel te zijn (Gerding *et al.* 2003). In de publicaties over het gereconstrueerde hunebed D49 (Van Giffen 1961, 1969) werd het Oranjekanaal echter niet meer met name genoemd, misschien omdat de graverijen in D49 pas in 1861 begonnen, en niet in 1857.
 - 23 Collectie erven Prof. dr. J.Q. van Regteren Altena (1899-1980). Het lijkt of de tekening ooit aan de onderkant afgeplakt is geweest zodat Ten Berges onderschrift moeilijk leesbaar is.
 - 24 De wandeling van Zweeloo naar D49 was ca. 4,4 km langs de Broekstukken, maar liep een flink stuk door ruige heide.
 - 25 Ik gebruik hier Van Giffens laatste nummering (1961, fig. 8; 1969, fig. 1) van de in 1918 opgemeten stenen (Van Giffen 1925-1927, atlaspl. 104); de nummering op atlaspl. 104 en in zijn (verwarde) beschrijving (1925-1927, deel I, 123) is daarbij herzien. In afwijking van Abrahamys rapport uit 1818 zag Van Giffen bij zijn onderzoek in 1958-1959 dat er zes in plaats van zeven paar zijstenen waren geweest, zoals hij in 1925 geconcludeerd had. Hij stipuleerde nu ook dat de dekstenen al in 1818 ontbroken hadden (Van Giffen 1961, 102).
 - 26 De wat uitvoeriger plaatsbeschrijving suggereert dat tekening (d) vóór (e) gemaakt is. De overheersende tint van (d) is roodachtig, die van (e) zwart-grijs. Sanders' reproductie van (d) is ook voor de kleuren natuurgetrouw, hoewel iets lichter, maar links is ca. 4 mm afgesneden. Van Dam (2007, CD) beschrijft (d) als 'penseel in bruin, bruin en grijs gewassen, over zwart krijt'.
 - 27 Intussen is dit hunebed door Van Giffen prachtig gerestaureerd, maar zijn foto uit 1918 (Van Giffen 1925-1927, atlaspl. 105) laat zien dat de situatie toen nog zo was als in 1856.
 - 28 Misschien waren dit de elzen in de Broekstukken noordoostelijk van Zweeloo, op 2,5 km afstand van D50. Volgens de *Chromotopografische Kaart des Rijks* 1:25.000, blad 224, Zweelo, verkend 1899/1900 (Wieberdink 1990), was de es van Noord-Sleen niet door een begroeide wal omringd.
 - 29 De tekening die eerder op iets anders vastgeplakt was, is opklappend op dun karton gemonteerd en daarop rechtsonder is B. G. ten Berge geschreven. Op het karton onder de aquarel staat *Aan Dr. J. A. Bakker / ter gelegenheid van / zijn promotie / op 14 november 1973 / J.Q. van Regteren Altena* en achterop staat *RWPdeVries* (alle aantekeningen in potlood). J.F. van Regteren Altena opperde dat zijn vader de tekeningen (c) en (e) bij dezelfde

koop verworven kan hebben – was die dan uit de nalatenschap van de Hilversumse tekenaar Reinier Willem Pieter de Vries (1874-1952)? De Vries was van 1913-1935 tekenleraar aan de HBS te Hilversum en een bekend kunstcriticus (Scheen 1981, 562). In 2012 is tekening (e) aan het Drents Museum geschonken.

- 30 Zie Van der Sanden 2007, afb. 168, 186-187 (D18) en (p. 124) een schilderij van de 92-jarige Martinus Wilhelmus Liernur (1802-1901) van D17 in 1894 (datum: Van der Sanden, *Waardeel* 4, 2007, 13, ook afb. in Sanders 2001, 142). Eind juli 1882 maakte Ludwig Willem Reijmert Wenckebach (1860-1937) een prachtig schilderij van D17, D18, de kerk van Rolde en de gedeeltelijk gemaaid rogg (Drents Museum, Van der Sanden 2007, afb. 118).
- 31 Sanders 2007, afb. p. 84; Bakker 2010, afb. 45.
- 32 Voor het traceren en beschikbaar stellen van de afbeeldingen dank ik J.F. van Regteren Altena, Amersfoort en M. Stijkel, Rijksprentenkabinet Amsterdam (fig. 1); Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (fig. 2); J. Bruggink, Drents Museum en W.A.B. van der Sanden, provincie Drenthe (fig. 4). W. Arentzen, R. Sanders, J.F. van Regteren Altena en W.A.B. van der Sanden hielpen mij met gegevens voor de tekst en beide laatste lasen mijn tekst kritisch door.

Literatuur

- Alders, G.P. en B. Klooster 2008: *Bureauonderzoek naar de archeologische waarde van plangebieden Adelbertusakker en Abdij van Egmond, gemeente Bergen*, Haarlem (Cultuurhistorie Noord-Holland, 137).
- Ali Cohen, L., 1844: De Hunebedden, uit een oudheidkundig en vooral geologisch oogpunt beschouwd, *Mededeelingen uit het gebied van Natuur, Wetenschap en Kunst; vooral met toepassing op het bedrijvige Leven. Verzameld en uitgegeven door Dr. L. Ali Cohen* 1, (23) 353-362, (24) 369-380.
- Arentzen, W., 2006: *Jansiana II: L.J.F. Janssen en de Hunen*, Utrecht.
- Bakker, J.A., 1978: Janssen's ellen: het Nederlandsche metrieke stelsel 1821-1870, *Helinium* 18, 87-90.
- Bakker, J.A., 1979: Protection, acquisition, restoration, and maintenance of the Dutch hunebeds since 1734: an often exemplary policy in Drenthe, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 140-183.
- Bakker, J.A., 2010: *Megalithic Research in The Netherlands, 1547-1911. From 'Giant's Beds' and 'Pillars of Hercules' to accurate investigations*, Leiden.
- Bakker, J.A., 2012: paalwormen, dijken, hunebedden en onze eerste monumentenwet. In: H.M. van de Velde *et al.* (red.) *Van graven in de prehistorie en dingen die voorbijgaan. Studies aangeboden aan Eric Lohof bij zijn pensionering in de archeologie*, Leiden, 281-324.
- Blok, P.J. en P.C. Molhuysen 1914: Bernardus Gerardus ten Berge, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, deel 3, 92.
- Boeles, J., 1845: Het hunebed te Noordlaren, *Groninger Volks-Almanak* 9, 33-47.
- Bruinvis, C.W., 1862: *Gezigten op Alkmaar, geschiedkundige mededeelingen bij teekeningen van B.G. ten Berge*, Alkmaar.
- Bruinvis, C.W., 1905: *Levensschetsen van en mededeelingen over beeldende kunstenaars die te Alkmaar geboren zijn, aldaar gewoond of in die stad gewerkt hebben*, Alkmaar.
- Dam, M. van, 2007: *Miscellanea delineata. Nederlandse tekeningen 1780-1860 uit de verzameling Ploos van Amstel Knoef* (met CD), Rotterdam.
- Gerding, M.A.W. *et al.*, 2003: *Encyclopedie van Drenthe*, Assen.
- Giffen, A.E. van, 1925-1927: *De hunebedden in Nederland*, Utrecht.
- Giffen, A.E. van, 1961: Een gereconstrueerd hunebed, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 79, 189-197.
- Giffen, A.E. van, 1969: *De Papeloze Kerk. Het gereconstrueerde hunebed D49 bij Schoonoord, gem. Sleen*, Groningen.
- Hofstede, P., 1815: Beschrijving van de grafplaats, de gedaante hebbende van een hunebed, in het jaar 1809, bij Emmen in Drenthe, uit een heuvel opgedolven, *Letter- en Oudheidkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* I, 1815 [bijlage bij Westendorp 1815 en integraal herdrukt bij Westendorp 1822].
- Holwerda, J.H., 1913: Opgraving van twee hunebedden te Drouwen, *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 7, 29-50.
- Holwerda, J.H., 1914: Das grosse Steingrab bei Emmen (Prov. Drenthe), *Prähistorische Zeitschrift* 5, 435-448.
- Janssen, L.J.F., 1848: *Drentsche Oudheden*, Utrecht.

- Koeman, C., 1983: *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*, Alphen aan den Rijn.
- Lier, J. van, 1760: *Oudheidkundige Brieven ...*, 's-Gravenhage.
- Linden, J.A. van der, 1973: *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, Bussum.
- Numan, A.M., 2005: *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200. Een archeologische, bouwhistorische en historische inventarisatie*, Zutphen.
- Oldenhuis Gratama, L., 1868: *Open brief aan het Collegie van Gedeputeerde Staten van Drenthe over de zorg voor en het onderhoud der hunebedden, naar aanleiding der beraadslagingen over dat onderwerp in de vergadering van Provinciale Staten van Drenthe van November 1867*, Assen.
- Oldenhuis Gratama, L., 1887: *Officieele verslagen omtrent oudheden in Drenthe van 1818 en 1819*, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 5, 200-232.
- Picardt, J., 1660: *Korte beschrijvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteiten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe ...*, Amsterdam.
- Pleyte, W., 1880-1882: *Nederlandsche Oudheden*, deel II, Drenthe, Leiden.
- Renou, F. en E.E. van Mensch 1987: *Jan van Ravenswaay 1789-1869, schilder van vee en landschap*, Hilversum.
- Sanden, W.A.B. van der, 2007: *Reuzenstenen op de Es. De hunebedden van Rolde*, Zwolle/Assen.
- Sanders, R., 2001: *Schilders van Drenthe*, Zuidwolde.
- Sanders, R., 2007: *Schilders van Zweeloo*, Zweeloo/Beilen.
- Scheen, P.A., 1981: *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1780-1880 herzien door P. Scheen*, 's-Gravenhage.
- Scheer, P. S. van der, 1848: [Verslag van een opgraving in hunebed D17 te Rolde in 1706 door J. Hofstede en R. Kymmell], *Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 190-192.
- Veen Azn, J. van der, 1878: *Nieuw Drentsch Mosaïk*, Assen.
- Versfelt, H.J. en M. Schroor 2001: *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813*, Groningen.
- Versfelt, H.J. en M. Schroor 2005: *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland*, Groningen/Veendam.
- [Westendorp, N.] 1812: *Verhandeling over de Hunebedden. Ter beantwoording van de vrage, door de Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem uitgeschreven, van inhoud vrage Welke Volkeren hebben de zoogenoemde hunebedden gesticht? In welke tyden kan men onderstellen, dat zy deze oorden hebben bewoond?* [anonieme handgeschreven inzending, archief NHM in Noord-Hollands Archief], Haarlem.
- Westendorp, N., 1815: *Verhandeling ter beantwoording der vrage Welke volkeren hebben de zoogenoemde hunebedden gesticht. In welke tyden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?*, *Letter- en Oudheidkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* I, 233-377.
- Westendorp, N., 1822: *Verhandeling ter beantwoording der vrage Welke volkeren hebben de zoogenoemde hunebedden gesticht. In welke tyden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?* Groningen.
- Wieberdink, G.L., 1990: *Historische Atlas Drenthe. Chromotopografische Kaart des Rijks 1: 25:000*, Den Ilp.

Summary

Augustus 1856: George ten Berge draws *hunebedden* near Schoonoord, Noord-Sleen and Rolde

In August 1856, the talented painter Bernardus Gerardus ten Berge (1825-1875) made watercolours of the *hunebedden* D49-Papeloze Kerk (fig. 1), D50-Noordsleen-N (figs. 2-3) and D18-Rolde-Z (fig. 4), all three in the province of Drenthe. *Hunebedden* are megalithic tombs of the Funnel Beaker Culture dating from the Neolithic, c. 3400-2850 BC. Fig. 1 corresponds well to a description of D49 dating from 1818. It is an important document, because this *hunebed* was destroyed in 1861-1867. *Hunebed* D50 remained unchanged until it was restored in the 1960s. *Hunebed* D18, however, was restored in 1873. Fig. 4 closely resembles a drawing made by J.H. van West in 1871. It shows the monument viewed from almost the same position.

Dr. Jan Albert Bakker
Bothalaan 1
3743 CS Baarn
Bakker06@planet.nl

J.A. Bakker (1935) was tot 2000 als prehistorisch archeoloog verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn interesse gaat vooral uit naar de hunebedden en hun bouwers.